

Світлана ЧЕРНІК (*Кіровоград*)

**Газета «Киевлянин» про політичні події у Сербії
кінця 80-х років XIX сторіччя
та прийняття конституції 1888 року**

У 1878 році на Берлінському конгресі Сербія здобула незалежність. На початку 80-х років XIX століття в країні розпочався процес обговорення політичними партіями перших проектів більш прогресивного у порівнянні з Конституцією 1869 року основного закону держави, який би юридично закріпив суверенітет Сербії. Неприятливий розвиток подій для короля Мілана та не схвалення його політики сербським суспільством, дозволили реалізувати окремі прагнення представників народу. Шляхом компромісу політичних сил 1888 року у Сербії був прийнятий Статут, саме таку назву мав основний закон держави, в якому закріплювались політичні свободи і парламентська форма правління.

Демократичні перетворення у сербській державі є об'єктом багатьох досліджень істориків¹, які по-різному оцінюють Конституцію Сербії 1888 року. Більшість учених, зокрема А. Л. Шемякін, Я. В. Вішняков, вважають, що Сербія знаходилась на етапі переходу від традиційного стану до сучасного після звільнення з-під влади турок. На їх погляд, декларування парламентської демократії європейського типу ще не означало автоматичного переходу сербської держави до нового політичного режиму. Відсутність відповідного типу суспільної свідомості у сербській еліті призвела до неузгодженості між класичними західноєвропейськими конституційними моделями і національними формами політичного розвитку, що було притаманне для процесу прискореної модернізації. Інший російський учений С. І. Данченко у монографії оцінює Конституцію Сербії 1888 року як «компроміс

загальнонаціонального характеру» та доводить думку про створення фундаменту сербської демократії.

Одним із джерел інформації з історії прийняття Конституції 1888 року для населення України були періодичні видання і серед них щоденна газета «Киевлянин», яка найбільш динамічно відображала розвиток політичних процесів у сербському суспільстві для своїх читачів. В опублікованих матеріалах фактологічного характеру (офіційні документи, новини) висвітлювались основні соціальні та політичні події незалежної Сербії 80-х років XIX ст. Зазначимо, що кореспондентине завжди підписували свої статті, що дещо ускладнює встановлення авторства публікацій.

На сторінках газети «Киевлянин» досить детально розглядалася та оцінювалася тогочасна політична ситуація у Сербії, аналізувалася діяльність короля Мілана, друкувалися заяви лідерів політичних партій, простежувалася реакція народу на реформаторські дії влади тощо. Не завжди дослідники історії Сербії кінця 80-х років XIX ст. зверталися до вивчення матеріалів періодики, яка виходила в Україні, для аналізу політичних процесів у сербському суспільстві. У цій статті зроблена спроба простежити, як висвітлювалися основні політичні події напередодні прийняття Конституції Сербії 1888 року на основі публікацій газети «Киевлянин».

Повідомлення від 14 жовтня 1888 року про стан сербських справ у газеті «Киевлянин» характеризує становище Сербії «в темному світлі». Автор статті інформує, що сербський народ украй не задоволений королем Міланом та його австрофільською політикою. Внутрішньополітична ситуація загострювалася особистими справами у королівській родині – розлученням короля з королевою Наталією, яка користувалася повагою у свого народу. В статті йшла мова про рішення Мілана в обхід сербського синоду та консисторії звернутися до верховного пастиря автокефальної сербської церкви Феодосія для отримання бажаного дозволу на розлучення. У посланні короля до митрополита Мраовича, текст якого був надрукований у газеті «Киевлянин», Мілан заявив, що «консисторія вчинила по нашій справі про розлучення так точно як би вчинила у справі кожного зі звичайних підданих наших, що зовсім не відповідає ні кон-

ституції, ні діючим у країні законам»². Аргументом на користь необхідності дати розлучення було те, що «сімейне питання нашого королівського дому перетворилося у політичне і династичне питання, ми побачили, що на нас, як на государеві, лежить обов'язок просити вашу святість про розірвання шлюбу нашого з нашою дружиною... щоб відвернути від Сербії й її династії загрожуючу їй небезпеку»³. Отже, хоча ініціатива розірвання шлюбу з королевою Наталією належить саме королю, своєї вини у загостренні ситуації Мілан не вбачає, а лише виправдовується та намагається довести правильність рішення.

Але члени консисторії визнали недостатність підстав для розлучення. Наслідком такої відмови стало звільнення з посад та арешт найбільш активного захисника збереження шлюбу єпископа Ніконора. Він стверджував, що поведінка короля по відношенню до своєї дружини є «українською» і немає ніяких законних підстав розірвати шлюб між королем і королевою»⁴. Пізніше єпископ Ніконор звернувся з меморандумом до синоду, в якому скаржився на насильство, жертвою якого він став, та виклав свою думку щодо розлучення.

Ставленник короля Мілана митрополит Феодосій на противагу відмові консисторії та синоду оголосив королівський шлюб недійсним. 20 жовтня 1888 року газета «Киевлянин» повідомляє про засудження європейською громадськістю та сербським народом такого кроку. Рішення Феодосія називалося незаконним. Дати розлучення міг тільки сербський синод, а не сербський митрополит Феодосій, якого автор статті називає «слухняним знаряддям у руках сербського короля»⁵. Таке розв'язання проблеми тільки загострило ситуацію у країні та посилило симпатії до королеви Наталії. Заслугу у увагу останній абзац статті в якому йшла мова про те, що «більшість вбачає у розлученні зловіщу ознаку для подальшої політичної долі короля Мілана». У ній розповідається історія династії Обреновичів, коли князь Мілош забажав розірвати шлюб зі своєю дружиною Любіцею, але не отримав на це дозволу. Відмова від престолу князя Мілоша на користь свого сина, смерть молодого князя Мілоша II привели до повалення династії Обреновичів і переходу влади у руки князя

Олександра Карагеоргієвича. Порівнюючи тогочасну ситуацію з сучасною, автор статті підтримує думку, що король Мілан буде покараний за свій вчинок, а «виникнення серйозних подій в Сербії, безперечно змусить членів династії Карагеоргієвичів нагадати про свої права на сербський престол»⁶. Таким чином, можна сказати, що кореспондент досить точно передбачив подальший хід подій. Як відомо, політична історія Сербії розвивалися дійсно за згаданим сценарієм: у 1889 році король Мілан відмовився від престолу, а у 1903 році відбулося повалення династії Обреновичів.

Поведінка короля загострила ситуацію у країні, яка й так перебувала у передреволюційному стані. Про це свідчить зустріч короля Мілана з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Кальнокі під час якої обговорювалася внутрішньополітичне становище у Сербії та можливе введення австрійських військ. На сторінках «Киевлянина» відзначалося, що поява швабських мундирів була б сигналом для загального вибуху народного незадоволення по всій країні та застосування зброї. Такі події стали б «джерелом цілого ряду нових ускладнень на Балканському півострові, результати якого могли б викликати те збройне зіткнення в Європі, яке намагаються попередити»⁷. З наступних повідомлень у пресі відомо, що Австрія насправді не захотіла ускладнювати розвиток подій у Сербії, яка фактично могла стати новим осередком збройного конфлікту

У 1888 році ситуація в Сербії була критичною. Два міністри подали у відставку, розпочалася міністерська криза, яка засвідчувала неспроможність короля тримати під контролем країну. Газета «Киевлянин» розповідає про звернення короля Мілана до голови ліберальної партії Ристича з метою створення нового міністерства. Відмову Ристича на пропозицію короля автор статті розглядає як підтвердження украй загостреної ситуації у державі та висловлює свій сумнів щодо результативності заходів формування нового уряду, тому що «всі політичні партії тільки чекають зручного моменту для усунення короля з престолу та спрямування політики Сербії по тому шляху, який відповідав би їй як слов'янській державі»⁸.

Для врегулювання державних справ король Мілан вирішив діяти як реформатор. Першим проявом цього було видання маніфесту, в якому він заявив про «необхідність покінчити з внутрішніми суперечками і влити нове життя в державний організм... припинити боротьбу різних політичних партій і приступити до невідкладних реформ у всіх галузях державного життя» та переглянути діючу Конституцію 1869 року⁹.

Наступним етапом перетворень став декрет про скликання спеціальної комісії для обговорення змін до основного закону держави. Комісія складалася з 70 чоловік, головою якої був король. До її складу увійшли по 20 членів від кожної з політичних партій (радикальної, ліберальної, напреднянської), інші 10 – призначалися самим королем з осіб не приналежних до жодної з партій. Віце-президентами стали керівники трьох політичних партій: Ристич, генерал Груїч та Гарашанін. Як зазначає кореспондент «Киевлянина», особливе враження справило призначення лідера напреднянської партії Гарашаніна, який ще недавно мав залишити країну за наказом короля Мілана. Крім того сам Гарашанін, який більше десяти років керував політикою королівства, не користувався особливою популярністю у країні через проведення автрофільської політики. Він був автором першої зовнішньополітичної доктрини Сербії «Начертанія» 1844 року, головними ідеями якої стали: відтворення середньовічного Сербського царства та відмова від російського протекторату на користь більш вільної поведінки на міжнародній арені¹⁰. У результаті чого Сербія потрапила у політичне та економічне закабалення Австро-Угорщиною.

Черговою справою «реформатора» було звернення до свого народу з фактично вже оприлюдненим маніфестом, що викликало численні демонстрації та заворушення. Крім того, як зазначає газета «Киевлянин», у Сербії панувала думка про намагання короля Мілана зміною політичного курсу відволікти увагу від резонансної справи про розлучення з королевою Наталією¹¹.

22 жовтня 1888 року газета «Киевлянин» повідомляє про перше засідання новоствореної комісії, яке відкрив король та запропонував не переглядати стару Конституцію 1869 року, а

створити зовсім нову. Пропозиція була одногосно прийнята¹². Разом з тим розпочалася виборча компанія до нової скупщини, яка мала відіграти роль установчих зборів для затвердження основного закону держави. Варто відмітити, що комісія з питань підготовки майбутньої конституції не мала юридичних підстав для остаточного затвердження такого рівня документу так як не була достатньо уповноваженою та представницькою.

Одразу після початку роботи комісії у пресі з'явилися заяви представників політичних партій. Зокрема, лідер радикальної партії Ристич зазначав: «реформа легко вдасться, бо всі партії завжди були однаковими відносно принципів. Попередувсього стоять прагнення до особистої свободи, розширення громадянських прав і поширення пасивного виборчого права»¹³. Один із провідних членів партії напредняків Пірочанац навпаки не багато чекав від перегляду конституції. На його думку «перш за все слід покращити адміністрацію. Конституція 1869 року теж задовольнила б вимоги Сербії, якщо добре її застосовувати. Становище у Сербії не зміниться, поки не буде створено нове адміністративне право»¹⁴. Сам король бачив нову майбутню скупщину представницьким органом у складі двох палат. Хоча, як вважає автор статті у газеті «Киевлянин», ні ліберали, ні радикали не бажали створення вищої палати. Реформу підтримували тільки Гарашанін та його партія напредняків¹⁵. У подальшому долю цього питання мало вирішити нове скликання скупщини.

9 листопада 1888 року розпочалися вибори до скупщини. Народ був не задоволений ситуацією, яка склалася на місцях. У внутрішніх округах Сербії вибори супроводжувалися скандалами і кривавими зіткненнями. Урядові чиновники керували виборами та усували опозиційних кандидатів¹⁶. Тому шанси напредняків оцінювалися досить високо. Однак результати виборів довели протилежне – радикали опозиціонери отримали найбільшу кількість голосів. Одразу почалися скарги депутатів до короля Мілана про адміністративний тиск на виборах. Підсумки виборів не задовольняли й самого правителя. Газета «Киевлянин» оцінювала можливе визнання королем виборів недейсними як побоювання Мілана нового складу скупщини, яка може прийняти

постанову про усунення короля на тій підставі, що внаслідок укладення ним союзу з Австрією, він сам зрікся більшої частини своїх прерогатив, поступившись своїми верховними правами іноземній державі¹⁷. Тогочасна преса вважала, що «народна воля надто точно виразилася вже на попередніх виборах, і не можна передбачити, що вона змінилася на краще на нових виборах. Боротися Мілану з більшістю народних мас у край небезпечно. Нові вибори можуть коштувати королю занадто дорого... видаленням Мілана з Сербії до його друзів і благодетелям мад'ярам»¹⁸.

Внаслідок безпорядків та багаточисленних скарг на урядових чиновників, звинувачених у тероризмі, непрямі вибори все ж таки були визнані недейсними і призначені нові. Прямі вибори перенесені на 4 грудня, а відкриття скупщини на 15 грудня¹⁹. Король разом з лідерами трьох партій виробили спеціальні інструкції для королівських комісарів, які мали слідкувати за свободою виборів. Для цього було призначено 270 осіб: по три на кожний округ, порівну від кожної партії. Таким чином йшло попередження адміністративного тиску під час проведення наступних виборів. Всі запроваджені заходи свідчать про намагання створити умови для проведення демократичних виборів, хоча й за старим законом.

Основні проекти нової конституції виробили дві політичні сили – напредняки та ліберали. Напредняки ідеалом політичної системи вважали конституційну монархію. Ними передбачалося створення у Сербії двопалатного народного представництва (скупщина та сенат), надання виборчого права чиновникам та адвокатам, деяке розширення демократичних політичних прав і свобод, посилення державного контролю за діяльністю общин²⁰.

Радикальна партія виробила свій проект майбутньої конституції. Лідери радикальної партії в основі документу поклали ідею «народного суверенітету», зміст якої виявлявся у першій статті: «Сербський народ – суверен в Сербському королівстві. Від народу походить будь-яка влада. Народ – джерело і охоронець влади в державі»²¹. Це вступало в протиріччя з продовженням існування конституційної монархії. У Сербії мала бути побудована «народна держава» (або «держава народного дому»), яка базувалася на трьох

заходах. Перша – це давня традиція самоуправління, як основа всієї радикальної системи адміністративно-політичного устрою держави і втілення цілковитої демократії. Друга – центральне становище Народної скупщини, яка як верховний орган народного представництва в силу своїх повноважень мала набути вирішальне значення, практично усуваючи роль монарха. І третя – другорядність виконавчої влади. Кабінет міністрів мав знаходитися в повній залежності від скупщини. На місцевому рівні, за проектом, в общинах та срезях (повітах) – всі чиновники мали обиратися з правом дострокового відкликання. Їхній «народний дім» мав стати гарантом збереження в Сербії соціального статус-кво (згідно старій формулі: «сербський народ – співтовариство рівних»). Відповідно метою нової Сербії проголошувалося не свобода окремого громадянина як особистості, а заможність всіх громадян, тобто соціальна рівність. В основу такого розуміння державності радикалами були закладені традиції общини і задруги (самоуправління, колективістська ментальність, готовність добровільно приймати авторитарну владу свого, поки він працює на користь всіх тощо). Таке тлумачення відповідало їхньому розумінню держави як збільшеної копії сім'ї²².

Вже на початку листопада 1888 року «Киевлянин» повідомляє про перші результати роботи спеціальної комісії. Була досягнута згода відносно остаточної редакції проекту з таких пунктів: «визнання прерогатив короля, обрання народного представництва шляхом вільних виборів, встановлення гарантій проти тиску влади на законодавче зібрання, щоб попередити несправедливість, надання скупщині права схвалювати та перевіряти бюджет, введення гарантій захисту політичних та громадянських прав сербських громадян, тобто безпека особи і власності, свободи виборів, друку і зібрань, встановлення відповідальності міністерства, визнання гарантій проти свавілля чиновників, встановлення самостійності чинів судового відомства, передача політичних процесів у відання звичайних судів, забезпечення розширення автономії общин»²³. Таким чином, у порівнянні з Конституцією 1869 року новий варіант передбачав суттєві зміни щодо демократизації ладу.

Після закінчення повторних виборів у Сербії були одержані такі результати: 450 депутатських місць отримала радикальна

партія, 150 місць – ліберали і 2 місця – напредняки. Автор статті «Положение дел в Сербии» від 12 грудня 1888 року намагався проаналізувати деякі кроки короля, якого така розстановка політичних сил знову не влаштувала. Відмітимо, що повторно оголосити вибори недійсними він не міг, так як це призвело б до загострення ситуації. Кореспондент «Киевлянина» відзначав, що «Сербія перебуває напередодні політичного перевороту про розміри і наслідки якого поки сказати що-небудь певне украй важко... У Белграді більшість вважала, що вже під час першого засідання нової скупщини король буде вимагати прийняття нової конституції без будь-яких обмежень і видозмін, відмова представників народу виконати цю вимогу викличе указ про розпуск скупщини і призначення нових виборів. До цього часу все буде готово для придушення всіляких спроб виразити протест уряду... Говорять також, що генерал Протич... обіцяв королю підтримку армії... Але подібний план був дуже ризикований, так як війська у будь-який момент можуть відмовитися діяти»²⁴. Патріотичні сили реформаторської політики короля Сербії пов'язували з втраченою ним владою в армії, яка завжди була впливовою силою у політичному житті.

Після офіційного оголошення результатів повторних виборів європейська та українська преса чекала різких змін, все частіше заявляючи про можливе зречення від престолу короля Мілана. Внаслідок чого скупщина могла влаштувати маніфестацію на честь Російського Царя, а радикали зі свого боку запропонували й прийняли б підготовлений ними проект конституції²⁵.

20 грудня 1888 року Велика народна скупщина розпочала своє перше засідання. Представники радикальної партії склали окрему фракцію, яка не схвалювала вироблений спеціальною комісією проект конституції. Вони прагнули «повністю підкорити зовнішню політику Сербії національним прагненням сербського народу»²⁶. Все ж таки 21 грудня в результаті компромісу був схвалений Устав Сербії та виданий декрет про дарування сербському народу нового основного закону держави.

Конституція 1888 року проголосила Сербське королівство спадковою конституційною монархією з народним представ-

ництвом. Значна частина положень «Статуту» була присвячена правам і компетенції парламенту. Згідно Конституції, він функціонував у двох видах: постійно діючої Народної скупщини і Великої народної скупщини, яка скликала для вирішення питань, пов'язаних з престолонаслідуванням, внесенням змін і поправок до основного закону, територіальними змінами, а також з інших причин, які вимагали видання особливого указу монарху (ст. 130, 131).

Прерогативи постійно діючої Народної скупщини значно розширювались у порівнянні зі старою конституцією. Раніше законодавчу ініціативу мав тільки князь, тепер – пропозиції щодо законопроектів могли надходити від монарха й від самої скупщини (ст. 34). Без її погодження не могли вноситися зміни у законодавство, значно розширювались права парламенту у фінансовій сфері, встановлювався контроль за виконанням державного бюджету. Уряд мав звітувати про свою діяльність перед скупщиною (ст. 136, 137). Згідно нової конституції, депутатів до парламенту обирали на засадах прямих виборів не тільки в містах, але й в срезях. Відкрите голосування замінювалось на таємне²⁷. За Статутом вибори у Сербії відбувалися за пропорційною системою. Виборці голосували спеціальними кулями, які вони клали у скриньки, кожна з яких відповідала певному списку кандидатів у депутати скупщини. Після підрахунку розподілялися місця у парламенті в залежності від набраних голосів²⁸.

У Конституції 1888 року особлива увага приділялася забезпеченню з боку держави політичних свобод, а також свободи друку, зібрань, союзів, вільного права на укладання договорів та підписання різного роду комерційних і інших угод. Все це сприяло встановленню у Сербії парламентаризму та демократичного режиму. Але разом з тим в державі зберігався майновий виборчий ценз. Право голосували лише громадяни, які досягли 21 року та сплачували не менше 15 динарів прямого податку на рік (ст. 85). Депутатом міг бути обраний лише той, хто сплачував не менше 30 динарів (ст. 96). Від кожного округу обиралися два так звані кваліфікованих депутатів, які обов'язково повинні мати університетську або вищу спеціальну освіту (ст. 100)²⁹.

За Конституцією 1888 року поряд з органами державної влади передбачалось створення місцевого самоуправління в округах, але відповідні статті були відсутні³⁰. Таким чином, традиція самоуправління, запропонована радикалами у своєму проекті, не була реалізована у Конституції 1888 року.

Радикали, незадоволені прийнятим варіантом Конституції 1888 року, намагалися реалізувати власні вимоги через свою стратегію. У цьому їм допомогла об'єктивна неготовність Сербії до «чистого» парламентаризму. Притаманна сербам соціальна однорідність при запровадженні парламентської форми правління призвела до монополії однієї партії, яка представляла інтереси 9/10 населення. Підтвердженням цього стали перші всезагальні вибори 14 вересня 1889 року, що закінчилися повною перемогою радикалів. З 117 депутатських мандатів вони отримали 102, тоді як ліберали лише 15. Спікером нового парламенту став Н. Пашич, який одночасно обіймав посаду голови Центрального комітету радикальної партії. У результаті прийняття нового основного закону держави встановлювався «радикальний режим»³¹. Вся законодавча і виконавча влада зосереджувалася в руках Центрального комітету партії, який фактично ставав верховною контрольною інстанцією по відношенню до уряду. Така розстановка сил не влаштувала монарха Олександра Обреновича, який 9 травня 1894 року здійснив державний переворот та скасував дію «Статуту» 1888 року.

Прийняття та запровадження нової Конституції Сербії 1888 року поклало початок встановлення політичної гегемонії радикальної партії, під контролем якої опинилися всі гілки влади. У країні, де було проголошено парламентаризм, склався однопартійний «радикальний режим» (1889–1892 рр.). Як вважає відомий російський історик А. Л. Шемякін³², такий розвиток подій був очікуваний. Соціальна однорідність сербського суспільства не могла не трансформуватися у монополію «народної партії». За таких умов монарху, іншим політичним організаціям відводилося становище придатків нової «абсолютної влади», тому «парламентська» Конституція 1888 року була приреченою. Ще на початку XX ст. сербський державний діяч та видатний учений-істо-

рик Стоян Новакович згадував у своїх мемуарах: «Король Мілан вважав, що Устав не підходить для Сербії і на практиці скоро повинен призвести до ретроградних течій на користь самодержавній королівській владі, до якої він прагнув». Але, як показала історія, конституція 1888 року була життєздатною та набула нової сили у 1903 році за часів правління династії Карагеоргійовичів³³. Але пізніше характеризуючи режим встановлений після 1903 року Стоян Новакович напише: «Замість влади однієї людини в Сербії під маскою демократії встановилася влада представників однієї партії»³⁴ [Цит. за: 15, с.81]. Таким чином, неготовність сербського суспільства до модернізації не дала можливості реалізувати прогресивні ідеї основного закону держави.

Аналіз публіцистичних матеріалів газети «Киевлянин» 1888 року уможливило зробити певні висновки. Події, які розгорнулися у 80-х роках XIX століття у Сербії, призвели до значного загострення внутрішньополітичної ситуації в країні. Держава знаходилася у передреволюційному стані, який загрожував перерости у збройний конфлікт на Балканському півострові. Все це змусило короля Мілана піти на проведення конституційної реформи, необхідність якої доводили представники радикальної та напреднянської партій одразу після проголошення незалежності Сербії 1878 року. «Киевлянин» у своїх матеріалах детально характеризував тогочасне становище у Сербії, настрої сербського народу, подавав оцінку цих подій європейською, сербською громадськістю, друкував маніфести та звернення до сербського народу. В своїх статтях кореспонденти газети «Киевлянин» коментували події та намагалися передбачити їх розвиток, що у більшості випадках їм вдавалося.

¹ Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе / Ред. кол. М. А. Бирман и др. – М., 1991.; Данченко С. И. Развитие сербской государственности России, 1878–1903 гг. – М., 1996. – 420 с.; Тимофеев А. Ю. Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда. 1878–1912. – СПб., 2007. – 240 с.; Шемякин А. Л. Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 64–81.; Вишняков Я. В. Внеконституционные факторы в развитии сербской государственности // Славяноведение. – 2006. – № 1. – С. 15–21 та інші.

² Послание короля Милана к митрополиту Мравичу // Киевлянин. – 1888. – № 227.

³ Там само.

⁴ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 223.

⁵ Бракоразводное дело короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 228.

⁶ Там само.

⁷ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 223.

⁸ Там само.

⁹ Прокламация короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 232.

¹⁰ Белов М. В. Манифест сербской национальной бюрократии (историографические заметки о «Начертании» И. Гарашанина 1844 г.) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского – 2007. – № 1. – С. 208.

¹¹ Прокламация короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 232.

¹² Киевлянин. – 1888. – № 231.

¹³ Киевлянин. – 1888. – № 229.

¹⁴ Киевлянин. – 1888. – № 245.

¹⁵ Прокламация короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 232.

¹⁶ Киевлянин. – 1888. – № 247.

¹⁷ Киевлянин. – 1888. – № 253.

¹⁸ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 257.

¹⁹ Киевлянин. – 1888. – № 251.

²⁰ Данченко С. И., Карасев А. В. Основные этапы развития сербской буржуазной государственности и Россия (1858–1903) // Балканские исследования. Вып. 9 Вопросы социальной, политической и культурной истории юго-восточной Европы. – М.: «Наука», 1984. – С. 129.

²¹ Шемякин А. Л. Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 70.

²² Там само. – С. 70–71.

²³ Киевлянин. – 1888. – № 249.

²⁴ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 269.

²⁵ Киевлянин. – 1888. – № 270, 271, 272.

²⁶ Киевлянин. – 1888. – № 274.

²⁷ Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе / Ред. кол. М. А. Бирман и др. – М., 1991. – С. 20.

²⁸ Пропорциональные выборы // Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд-во Брокгауз и Ефрон, 1898. – Т. XXV. – С. 463.

²⁹ Там само.

³⁰ История Югославии. – М., 1963. – Т. 1. – С. 498.

³¹ *Шемякин А. Л.* Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 81.

³² Там само. – С. 81.

³³ Цит. за: *Погодин О. А.* История Сербии. – Спб., 1909. – С. 341–342.

³⁴ Цит. за: *Шемякин А. Л.* Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 81.